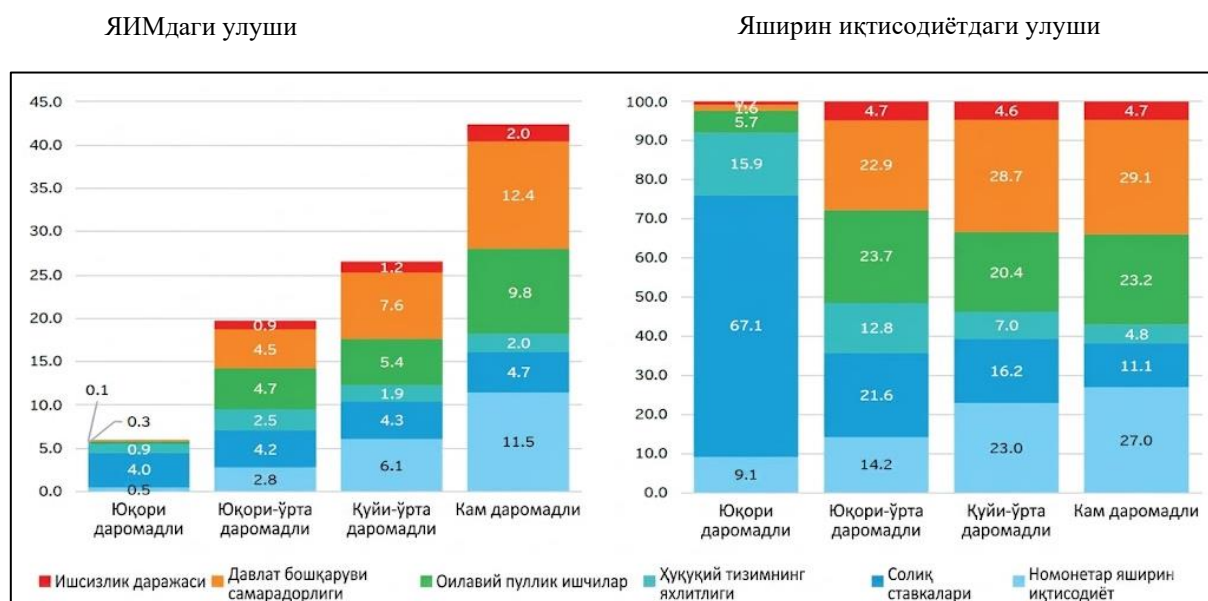

Айланмадан олинадиган солиқ орқали яширин иқтисодиётга таъсир этиш чоралари

Яширин иқтисодиётнинг кўламини қисқартириш ва самарали фискал сиёсат юритиш учун унинг асосий омилларини гуруҳлар кесимида чуқур таҳлил қилиш талаб этилади. Е&У тадқиқотчилари яширин иқтисодиётга сабаб бўладиган омиллар мамлакатлар, даромад гуруҳлари ва минтақалар кесимида сезиларли даражада фарқ қилишини аниқлади (Е&У, 2025). Масалан, паст даромадли мамлакатларда давлат бошқаруви самарадорлиги билан боғлиқ муаммолар яширин иқтисодиётнинг ўртача **29,1 фоизига** сабаб бўлган бўлса, оилавий ишчиларнинг (бир бизнес билан шуғулланувчи, бироқ расмий даромад ва шартномаларсиз) нисбати **23,2 фоизни** ташкил этди (1-расм). Аксинча, ривожланган мамлакатларда солиқ ставкалари юқорилиги асосий омил бўлиб, кузатилмайдиган иқтисодиётнинг **67,1 фоизига** тўғри келмоқда.

1-расм. Яширин иқтисодиётга сабаб бўладиган омиллар (2023-йил)

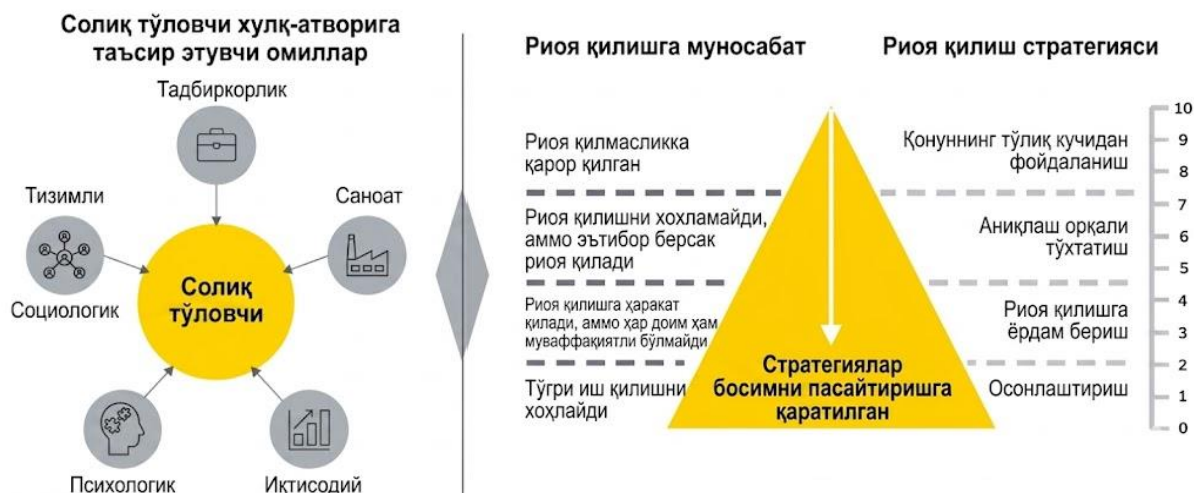

Ўзбекистон қуйи-ўрта даромадли иқтисодиётлар сирасига киришини инобатга олганда, мамлакатда норасмий сектор кўламининг кенглигининг **29 фоизи** бевосита давлат бошқаруви институтининг паст самарадорлиги (*ёки самарасизлиги*) билан изоҳланади.

Фискал сиёсатнинг тўғри юритилишида энг мураккаб вазифалардан бири — солиқ тўловчиларнинг хулқ-атворини тўғри таҳлил қилиш ва шу асосда табақалаштирилган ёндашувларни ишлаб чиқишдир. Бу борада халқаро амалиётда, хусусан, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) нашрларида кенг қўлланилган BISEP модели алоҳида ўрин тутди. BISEP модели (Business, Industry, Sociological, Economic, Psychological) солиқ тўловчиларнинг интизомига таъсир этувчи бешта асосий омилни — бизнес

мухити, соҳа хусусиятлари, социологик, иқтисодий ва психологик жиҳатларни ўзида мужассам этади. Ушбу моделнинг асосий концепцияси солиқ тўловчиларни ўзларининг ихтиёрий риоя қилиш даражасига кўра “солиқ интизоми пирамидаси” бўйлаб тақсимлашга асосланади. Модель ҳар бир гуруҳ учун давлат томонидан алоҳида стратегия қўллашни таклиф этади, яъни тўғри ишлашни хоҳлайдиганларга “шароит яратиш”дан бошлаб, қасддан бўйин товлайдиганларга нисбатан “қонун кучи”ни ишлатишгача. (2-расм)

2-расм. BISEP модели асосида солиқ интизоми пирамидаси

Манба: OECD (2004), “Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance”

Ривожланаётган мамлакатларда норасмий иқтисодиёт улудининг юқорилиги бир томондан, давлат бюджетининг даромадларини чекласа, иккинчи томондан, иқтисодиётда адолатли рақобат муҳитини бузади. Шу сабабли кичик ва ўрта бизнесни расмий секторга жалб қилиш учун соддалаштирилган солиқ режимлари, хусусан, айланмадан олинадиган солиқлар (АОС) кенг қўлланилади.

Гарчи АОС одатда ЯИМнинг **0,25 фоизидан** кам бўлса-да (Ўзбекистонда 2025 йилда АОС тушуми **3,0 трлн.сўмни** ёки ЯИМнинг **0,16 фоизи**, жами солиқ тушумининг **1,1 фоизини** ташкил этди), унинг асосий мақсади иқтисодиётнинг расмий сектори қамровини кенгайтиришдир.

Корхоналар олдида уч хил йўл бўлади: норасмий секторда қолиш, айланма солиғи режимига ўтиш ёки умумбелгиланган солиқлар тартибида ишлаш. Корхоналар ушбу қарорни солиқ юки, харажатлар ва назорат даражасини ҳисобга олган ҳолда қабул қилади. **Агар солиқ юки юқори бўлса, улар норасмий секторга чиқиб кетади, агар паст бўлса, айрим корхоналар сунъий равишда ўз оборотини камайтириб, белгиланган чегарадан пастда қолишга ҳаракат қилади.** Шунинг учун давлат учун энг муҳим вазифа — айнан шу икки ҳолат ўртасида мувозанатни топишдир.

Кўплаб таҳлилларда соддалаштирилган солиқ режимидаги солиқ юки умумий режимдан кам бўлмаслиги керак деган фикр келтирилади. Бироқ,

айланма солиғи тадбиркорларни норасмий сектордан чиқиб, фаолиятини қонунийлаштиришга рағбатлантириши лозимлигини ҳам ҳисобга олиши керак. Норасмий сектор улуши катта бўлган иқтисодиётларда айланма солиғи ставкасини нисбатан паст белгилаш орқали кўпроқ корхоналарни расмийлаштириш, бу орқали тўловчилар сонини ошириш ва уларни расмий секторга жалб этиш ҳисобланади.

1-жадвал. Ривожланаётган давлатларда АОС ва фойда солиғи ставкалари (2021)

Давлат	Чегара (USD)	ЯИМ жон бошига	Айланма солиғи (%)	Фойда солиғи (%)	Яширин иқтисодиёт (% ЯИМ)
Индонезия	336 000	3 850	1	22	~21%
Тонга	44 000	4 612	2	25	~22%
Грузия	162 000	5 175	1	15	~22%
Арманистон	240 000	4 264	5* / 3.5*	18	~23%
Шимолий Македония	110 000	6 064	1	10	~24%
Озарбайжон	117 000	5 350	2	20	~25%
Сейшел ороллари	68 000	17 000	1.5	25	~26%
Мўғулистон	17 000	4 063	1	25	~28%
Гватемала	19 000	4 270	5	25	~28%
Руминия	880 000	11 546	1/3	16	~28%
Жазоир	58 000	4 450	5 / 12	26	~30%
Эквадор	300 000	5 815	2	25	~30%
Қирғизистон	354 000	1 132	4/6	10	~31%
Беларусь	196 000	6 450	6	18	~32%
Руанда	20 000	896	3	30	~33%
Перу	132 000	6 547	1.5	29.5	~33%
Россия	32 000	10 231	4/6	20	~33%
Кения	442 000	1 698	1	30	~34%
Миср	637 000	3 837	0.5/1	22.5	~35%
Уганда	41 000	919	1.5	30	~35%
Ўзбекистон	92 000	3 442	4	15	~35%
Сенегал	86 000	1 414	2/5	30	~36%
Украина	278 000	2 426	5	18	~36%

Нигер	190 000	523	3/5	30	~37%
Замбия	48 000	1 270	4	30	~37%
Эфиопия	25 000	790	2	30	~38%
Мавритания	83 000	1 520	3	25	~38%
Танзания	42 000	1 054	3/5.3	30	~38%
Бразилия	21 000	8 799	3/5	34	~38%
Либерия	21 000	622	4	25	~40%
Конго	174 000	1 701	5	28	~42%
Мадагаскар	51 000	431	5	20	~43%
Гвинея	16 000	973	5	25	~45%
Бенин	95 000	1 176	2	30	~46%
Конго ДР	40 000	485	1/2	30	~55%

**товарлар, **хизматлар.*

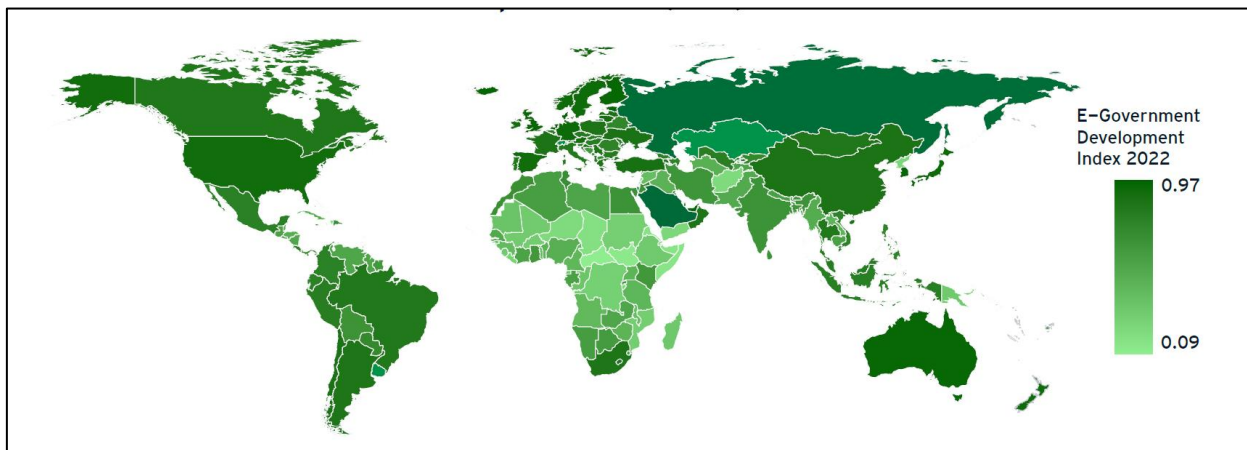
Манба: Designing a Presumptive Income Tax Based on Turnover in Countries with Large Informal Sectors. (IMF, 2023)

1-жадвалда ривожланаётган давлатларда АОС ва фойда солиғи ставкалари, умумбелгиланган тартибга ўтиш чегараси ва яширин иқтисодиёт улуши келтирилган. Кўринадик, жадвалдаги давлатларнинг тенг ярми **2 фоиздан** кам АОС ставкасини белгилаган бўлса, қолган ярми **3-6 фоиз** орасида белгилаган. Шунингдек, АОС ставкаси паст бўлган давлатларда яширин иқтисодиёт улуши ҳам қолганларга нисбатан сезиларли паст эканлигини (Индонезия, Грузия, Шим.Македония, Тонга, Озарбайжон, Сейшел ороллари) кўришимиз мумкин.

Шунингдек, жадвалдан кўришимиз мумкинки, яширин иқтисодиёт улуши энг юқори бўлган давлатларнинг аксарияти Африкада жойлашган. Кения, Миср, Уганда давлатларда АОС ставкаси 1 ёки 1.5 фоиз бўлишига қарамай соядаги иқтисодиёт улуши 30 фоиздан юқори. Бунинг асосий сабаби эса рақамли давлат хизматларининг жуда пастлиги билан изоҳланади. 3-расмда БМТ томонидан 2022 йилда эълон қилинган давлат хизматларининг рақамлаштириш индекси келтирилган бўлиб, ушбу индекс Африка давлатларида жуда паст эканлиги кўринмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда электрон давлат хизматлари сони 842 тани (my.gov.uz портали орқали) ташкил этмоқда. Шунингдек, тадбиркорлар ва фуқаролар учун солиқ ҳисоботларини (АОС, ҚҚС, ер-мулк солиқлари) ҳам автоматлаштирилган ҳолда шакллантириш тартиби йўлга қўйилганлиги бизнес субъектларининг маъмурий вақт сарфи ҳамда харажатлари қисқаришига олиб келди.

3-расм. БМТнинг ракамли ҳукумат индекси (2022-йил)

Манба: E&Y, 2025

Халқаро валюта жамғармаси экспертлари таъкидлашича, оптимал ишлаб чиқилган айланма солиғини жорий этиш кузатилмайдиган иқтисодиёт даражасини тахминан **12 фоиз** пунктга камайтиради. Ҳисоб-китобларга кўра, айланма солиғининг оптимал ставкаси тахминан **2,5%** атрофида бўлиб, айланма солиғи билан фойда солиғи ўртасидаги чегара асосан **65 000 - 95 000** долларгача бўлган ораликда жойлашади. (IMF, 2023) Тўғри танланган сиёсат эса солиқ базасининг кенгайиши ва бюджет тушумларининг барқарор ўсишини таъминлайди.

Ўзбекистон шароитида йиллик 100,0 млн.сўм товар айланмага эга корхонанинг соддалаштирилган ва умумбелгиланган тартибда тўлайдиган солиқларини солиштирамиз. Икки тартибда ҳам ресурс солиқлари ва иш ҳақидан солиқ ва тўловлар бир хил. АОС тартибида 4 фоиз ставкада 4,0 млн.сўм АОС тўлаши лозим. Умумбелгиланган тартибда рентабеллик даражаси фаолият турига қараб 15-20 фоиз ўртасида деб ҳисоблаганда 20 млн.сўм фойдадан 15 фоиз ставкада 3,0 млн.сўм фойда солиғи тўланади. ҚҚС юки охириги истёъмолчига тушгани боис, уни корхонанинг солиқ юки сифатида баҳоламаймиз.

Демак, рентабеллик даражаси 20 фоиз бўлган корхона 4,0 млн.сўм АОС ёки 3,0 млн.сўм фойда солиғи, рентабеллик 15 фоиз бўлганда эса 4,0 млн.сўм АОС ёки 2,25 млн.сўм фойда солиғи тўлаши лозим. Кўриниб турибдики, ушбу ҳолатда умумбелгиланган тартиб жозибадор кўринмоқда. Бошқача қилиб айтганда АОС ставкаси бироз юқорилиги сабаб солиқ юки ушбу тартибда кўпроқ чиқмоқда. Бироқ, умумбелгиланган тартибда корхона ўзининг харажатларини ҳисоб-китоб қилиб бориши лозим, АОС эса қўшимча бухгалтерга эҳтиёж туғилмайдиган содда режимдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, кичик бизнес субъектларини соядан чиқариш, бизнесини қонунийлаштиришни рағбатлантириш мақсадида қуйидагилар **таклиф қилинади:**

1) АОС ставкасини фойда солиғи юки даражасида муқобиллаштириш ҳамда **2,5 фоиз** этиб белгилаш.

2) Барча тоифадаги АОС тўловчилар учун **ижтимоий солиқ ставкасини 1% этиб белгилаш**. Бу ишчиларни расмий ҳисоботларда кўрсатилишини рағбатлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, айланма солиғи кичик бизнес учун содда ва қулай солиқ шакли ҳисобланади, аммо унинг самарали ишлаши учун ставка ва чегарани тўғри белгилаш, солиқ маъмуриятини кучайтириш ва солиқ тўловчиларни хабардор қилиш чоралари билан биргаликда қўллаш зарур.